

ТАФСИР

ИЛМИНИНГ ШАКЛЛАНИШ

ТАРИХИ

Абдурашид АБДУЛЛАЕВ,

ЎзХИА Ислом фанлари кафедраси мудири, т.ф.н., доцент

*Т*афсир илми бир неча босқичларни босиб ўтгани тадқиқотларда ўрганилган. Илк ислом даврида тафсир илми ўзига хос жиҳатлар билан ажралиб турди. Бу ҳам бўлса, Қуръонни шарҳлашда Муҳаммад (с.а.в.)нинг тушунтириш беришлари билан кифояланилди. Маҳмуд Хусайн Заҳабий ўз тадқиқотида бу давр ва саҳобийлар даврини “Муҳаммад (с.а.в.) ва саҳобийлар даврида тафсир” мавзуси остида бирлаштириб ёзган. Буни иккига ажратиб кўриб чиқиш ҳам мумкин. Биринчиси, Муҳаммад (с.а.в.)нинг ҳаётлик вақтларида саҳобийларнинг саволларига жавоб тарзида Қуръон оятлари ва сўзларига шарҳ беришлари. Бу ҳақда Ибн Халдун “Муқаддима” асарида шундай ёзади: “Набий (с.а.в.) саҳобийларга Қуръоннинг мужмалларини айтиб, носих ва мансухларини ажратиб, уларга ўргатар эдилар”.

Иккинчиси, саҳобийларнинг Муҳаммад (с.а.в.) вафотларидан кейин ўз билимлари ва ижтиҳодларига таяниб, ҳадислар, араб тили, оятнинг нозил бўлиш сабабларини тушуниш даражаларига кўра Қуръонни шарҳлаш даври. Саҳобийлар бу даврда Қуръонни шарҳлашда тўрт асосий манбага суянганлар. Улар: Қуръон, Пайғамбар (с.а.в.) ҳадислари, саҳобийларнинг ижтиҳодлари ҳамда яҳудий ва насронийларнинг қадимги пайғамбарлар ҳақидаги қиссалари. Саҳобийлар тафсир қилишда энг аввало, Қуръон ва ҳадисга мурожаат этганлар. Шу билан бирга, Қуръон ва ҳадисларда шарҳ мавжуд бўлмаса, ўзларининг ижтиҳодларига ҳам таянганлар. Масалан, «Бақара» сурасининг 266-ояти: “Бирортангиз хурмо ва узумлари бор, остидан дарёлар оқиб турадиган, турли меваларга эга бўлиб, заиф болалари бор вақтида қаттиқ шамол туриб олов билан ёқиб

юборишини хоҳлайдими? Аллоҳ шу тарзда ўз аломатларини баён этур” оятини Умар ибн Хаттоб саҳобийлардан шарҳлаб беришларини сўрайди. Шунда Ибн Аббос қуйидагича шарҳлайди: «Бир бой кишининг боғу бўстонлари бўлиб, у тоат-ибодатга машғул бўлади. Шунда шайтон келиб уни йўлдан оздиради, сўнг гуноҳ ишларни қилгани учун солиҳ амаллари ғарқ бўлади». Шундай қилиб, илк даврда Пайғамбар (с.а.в.) исломни қабул қилган арабларга Қуръонни ўргатганлар. Араблар умумий тарзда уни тушунганлар. Лекин уни янада тушунтириб бериш зарурати мавжуд бўлган. Умар ва Ибн Аббос каби саҳобийларнинг Қуръоннинг айрим сўзларини билмаганлари ва сўраб ўрганганлари ҳадис тўпламларида зикр этилган. Шу каби саҳобийлар тушунмаган ўринларини Пайғамбар (с.а.в.)дан сўраб билганлар. Бу даврда Қуръон тўлиқ шарҳланмаган.

Пайғамбар (с.а.в.) вафотларидан кейин саҳобийлар у кишидан қилган нақллари ҳамда ўз тажрибалари асосида айрим қўшимчалар билан тафсир илмини янада бойитдилар. Улар бунда араб тили, урф-одатлар, аҳли китобларнинг ривоятларини билишлари асосий ўрин тутди.

Саҳобийлар Қуръонда қисқартириб берилган қиссаларни яҳудий ва насронийларнинг исломни қабул қилган олимларидан сўраб, Қуръон шарҳларини бойитганлар. Улар Қуръон нозил бўлаётган даврда яшаганлари учун уларнинг тафсирлари энг ишончли деб тан олинган¹. Уларнинг баъзилари Қуръонга берган шарҳлари билан шуҳрат қозондилар. Суютий ўзининг “Итқон”ида муфассир саҳобийларнинг исмларини келтирган,

¹ Муҳаммад Хусайн Заҳабий. Ат-Тафсир вал-муфассирун. – Қоҳира: Мактаба ваҳаба, 2003. – Б. 42-44.

улар: Абу Бакр, Умар, Усмон, Али, Ибн Масъуд, Ибн Аббос, Убай ибн Каъб, Зайд ибн Собит, Абу Мусо Ашъарий, Абдуллоҳ ибн Зубайр. Асосан, Али ибн Абу Толиб, Абдуллоҳ ибн Масъуд, Абдуллоҳ ибн Аббос, Убай ибн Каъб саҳобийларнинг энг машҳур муфассирлари саналади². Саҳобийлардан Ибн Аббос (ваф. 68/687) Макка мактабига, Убай ибн Каъб Мадина мактабига, Ибн Масъуд Ироқ мактабига асос солдилар. Улардан илм ўрганган тобиийларнинг аксарияти ўз мактаблари услубидан келиб чиққан ҳолда турлича тафсир қилдилар. Лекин уларнинг орасидаги ихтилоф улардан кейинги вақтлардаги ихтилофларга нисбатан кўп эмас. Кейинги даврда тобиийлар ўз минтақаларидаги саҳобийлардан ўрганганларини нақл этишлари билан бирга ўз даврларида бошқа халқларнинг исломга киришлари натижасида юзага келган масалаларга жавоб топиш мақсадида бу илмни кенгайтirdилар.

Айтиб ўтиш лозимки, бу даврларда Қуръон тўлиқ тартибли тарзда шарҳланмаган, балки тарқоқ ҳолда оятларни шарҳлаганлар. Тобиийларнинг Қуръон шарҳларини қабул қилишга муносабати турлича бўлган. Айримлар уларнинг сўзларини қабул қилиш керак деб ҳисобласалар, айримлар қабул қилишни маъқул кўрмаганлар. Бу борада Абу Ҳанифанинг сўзи ўринли: "Пайғамбардан келган сўзни эҳтиром билан қабул этдик, саҳобийлардан келган сўзларни танлаб оламиз, тобиийларнинг сўзлари эса улар ҳам биз кабилар". Шунга кўра, тобиийларнинг тафсирдаги сўзларини қабул қилиш кейинги давр олимлари учун мажбурий бўлмаган. Бироқ саҳобийлар ва тобиийларнинг ўзаро бирор шарҳ бўйича бир хил фикрда бўлишлари кейинги давр олимлари наздида қабул этилган. Шу каби илк уламоларнинг шарҳларида бир-бирларига хилофликдан кўра турлилик кузатилади.

Ибн Аббос асос солган Макка тафсир мактаби вакиллари асосан қуйидаги олимлардир:

Мужоҳид ибн Жабр (21/642 й.) муҳаддислар наздида энг ишончли ровийлардан. Бухорий ва Шофеъий унинг Қуръонга қилган шарҳларига таянганлар; Ато ибн Абу Раббоҳ Ибн Аббосдан кўп ривоят қилмаган. 114/732 йил вафот этган; Абу Абдуллоҳ Икрима ибн Абдуллоҳ Барбарий Маданий Ибн Аббос ва кўплаб олим саҳобийлардан таълим олган. Лекин уламолар ундан қилинган ривоятнинг ишончлилигига турлича фикр билдирганлар. У 107/725 йили Мадинада вафот этган; Абу Абдурахмон Товус ибн Кайсон кўпроқ Ибн Аббосдан ҳадис ривоят қилган. У ишончли ровий бўлиб, олти ҳадис китобларида унинг ривоятлари келтирилади. Ундан Қуръон шарҳланган ривоятлар кам етиб келган. 106/724 йилда вафот этган.

Ушбу мактаб тафсир қилишда нақл ва ақлдан биргаликда истифода этишга асосланган мактаб саналади. Ибн Аббос муфассирлар наздида энг кўп мурожаат этиладиган олимдир. Шу билан бирга шогирдларидан Саид ибн Жубайр, Мужоҳид ва Икриманинг шарҳлари ҳам тафсир асарларида кенг ўрин олган.

Мадина тафсир мактабининг устози Убай ибн Каъб бўлиб, Мадинадаги бошқа саҳобий муфассирлардан машҳурроқ бўлган ва Қуръонни шарҳлаш бўйича ундан ривоятлар келтирилган. Лекин тафсирга бағишланган асарларда унинг ривоятлари бошқа тафсир мактаблари устозларига нисбатан камлигига гувоҳ бўламиз. Бироқ унинг шогирдлари ривоятлари ва шарҳлари тафсир асарларида кўпроқ истифода этилганини кўришимиз мумкин.

Ушбу тафсир мактабига қуйидаги олимлар мансуб: Зайд ибн Аслам Абу Усома олти ҳадис китобларининг ишончли ровийларидан, фақиҳ, муфассир. 130/747 йил вафот этган; Абул-Олия Рафиъ ибн Михрон ар-Риёҳий. Али, Ибн Масъуд, Ибн Умар, Убай ибн Каъб ва бошқалардан ривоят қилган. Олти буюк муҳаддислар уни ишончли ровий деб тан олганлар. 90/709 йил вафот этган; Муҳаммад ибн Каъб Қуразий Абу Ҳамза олти буюк муҳаддисларнинг ишончли ровийларидан, 108/726 йил вафот этган³.

Ироқ тафсир мактабига Абдуллоҳ ибн Масъуд асос солган. Ироқда фикҳ бўйича ижтиҳод ва раъй билан фикр юритиш кенг тус олган. Шу каби тафсир бўйича ҳам ижтиҳоддан фойдаланиш бошқа юртларга нисбатан кўпроқ бўлган.

Ушбу мактаб вакиллари асосан қуйидаги олимлардир: Алқама ибн Қайс Абу Шибл Куфий олти ҳадис асарларининг ишончли ровийларидан. 61/702 йили вафот этган; Масруқ Ибн Масъуднинг энг билимдон шогирдларидан. Олти буюк ҳадис асарларида унинг ривоятлари келтирилади. 63/682 йил вафот этган; Омир Шаъбий Абу Амр Куфа қозиси, фақиҳ. Кўплаб саҳобийлар билан замондош бўлган. Умар, Али, Ибн Масъуд ва бошқалардан ривоят қилган. Олти ҳадис асарлари ишончли ровийларидан. Ўз раъйи билан тафсир қилишга журъат этмаган. 104/722 йилда вафот этган; Абу Саид Ҳасан ибн Абу-л-Ҳасан Басрий тобиийларнинг энг машҳур олимларидан, фақиҳ, ишончли ровий. Ҳасан ўз тафсирида Аллоҳ ва унинг сифатларини тафсир қилишда салаф уламолар йўлларида асосланади. Ақлга ҳуррият бериб юбормайди. Ҳасан ўз ақлини оят ва тафсирларни тушунишга ишлатади. 110/728 йилда вафот этган; Абул-Хаттоб Қатода ибн Даома араб шеърларини жуда яхши билган, тафсир қилишда ҳам ўз фикрини билдирган. 117/735 йил вафот этган.

² Суютий. Итқон фи улумил-Қуръон. 2-ж. – Қоҳира: Дорул ҳадис, 2004. – Б. 175-178.

³ Суютий. Таҳбир фи усулит тафсир / Фатҳий Абдулқодир Фари таҳрири остида. – Риёз: Дорул улум. 1982. – Б. 234-237.

Саҳобий ва тобиийларнинг Қуръонга шарҳлари ҳадислар билан бир қаторда Мовароуннаҳр муфассирлари томонидан кенг истифода этилди. Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Масъудларнинг шарҳ ва ривоятлари айниқса таяниладиган манба бўлди. Тафсирнинг саҳобийлар даври VIII аср бошларида ниҳоясига етди. Улардан кейин тобиий олимлар анъанавий тарзда Қуръоннинг ўзига, ҳадислар, саҳобийларнинг сўзларига ҳамда аҳли китобларнинг ривоятларига ҳамда ўз ижтиҳодларига таянганлар. Умуман, китобат давридан бошлаб ёзилган асарларда тобиийларнинг шарҳлари кўпчиликни ташкил қилади. Кейинги давр олимлари учун тобиийларнинг сўзлари ҳам асосий манбага айланган.

Саҳобий ва тобиийлар даврларида тафсир китоблари ёзилмаган эди. Тобиийлардан кейин тафсир китобларининг ёзила бошланиши умавийлар ҳукмронлигининг (661-749) охири ва аббосийлар халифалигининг (749-1258) бошига тўғри келади. Бу даврда тафсир ҳадислар таркибида ривоят қилиб борилди. Тўлиқ тафсир асарларининг ёзилиши эса, X асрга тўғри келади. Тобиийлардан кейинги даврда уларнинг ўзларидан олдинги авлодларнинг тафсирларини жамлаш ва нақл этишга асосланган. Бу даврга қадар тафсир ҳадис таркибида бир боб сифатида қайд этилган. Чунки қироатлар ҳам ривоят асосида авлоддан авлодга етказилган. Ровийлар зикр этилган ҳолларда уларнинг ишончилиги текширилиб, ривоятлари истифода этилган. X аср бошидан тафсир илми ҳадисдан алоҳида ажралиб мустақил илм сифатида шаклланди. Илк даврларда Қуръонга қилинган шарҳларнинг ҳақиқийлигига эътибор қаратилган бўлса, кейинги даврларда ислом олимлари ҳар қандай шарҳларни жамлашдилар.

Ислом илмларининг жамланиши аввало Қуръонни китоб шаклига келтиришдан бошланган бўлса, кейинги даврларда исломга доир бошқа илмлар ҳам бу босқичга ўтди. VII асрда Қуръон китоб шаклига келтирилгач, аста-секинлик билан суннани китоб шаклига келтириш бошланди. Гарчи манбаларда баъзи саҳобийларнинг бир ёки бир неча ҳадисларни ёзиб борганлари зикр этилган бўлса ҳам Пайғамбар (с.а.в.)нинг ўзларига мансуб ҳадисларнинг барчасини йиғиб, саҳиҳ ва носоҳиҳини ажратиб китоб таълиф этиш IX асрдан бошланди. Бундан илгари VIII асрда Пайғамбар (с.а.в.), саҳобий ва тобиийларнинг сўзлари аралаш ҳолда жамланган тўпламлар яратиш босқичи босиб ўтилди. Бу борада Молик ибн Анаснинг “Муваддо” асари, Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий (118/736-181/798)нинг “Китоб аз-зуҳд ва-р-рақоиқ” асарини зикр этиб ўтиш ўринли. Уларнинг тўпламларида Муҳаммад (с.а.в.) ҳадислари билан бирга, саҳобий ва тобиийларнинг сўзлари ҳам жамланган. Тафсир ҳам бу даврда ҳадислар, саҳобийлар ривоятлари таркибида, тўпламларда бир бўлим сифатида

қайд этиб борилди. Сўнг тафсир такомиллашиб, йўналишларга бўлина бошлади, масалан: маъсур тафсир, раъй билан қилинган тафсир, фикҳий тафсир, тасаввуфий тафсир, фирқа ва оқимлар тафсирлари каби. Тафсир илмида муаммолар ҳам мавжуд. Бу асосан Қуръонга шарҳ берилган ривоятлар орасида ишончсиз, тўқилганларининг мавжудлигида кўринади. Саҳобийлардан кейинги даврларда Ибн Аббос ва Али ибн Абу Толиб, Ибн Масъудларга нисбат берилган кўпчилик ривоятларнинг тўқиб чиқарилгани олимлар томонидан қайд этилган. Ибн Аббосдан ривоят қилинган Қуръон шарҳлари тафсир асарларида жуда кўпчиликни ташкил қилишига қарамасдан саҳиҳ ва ишончилигининг 100 дан ошмаслиги айtilган. Тобиийлар орасида Икриманинг ишончилигига ҳадис олимлари шубҳа билдирган бўлиб, бошқа машҳур муфассир тобиийлар ишончли ровийлар сифатида тан олинган. Табаъа тобиийлар орасида Калбий, Муқотил ибн Сулаймон кабилар ривоят ва ровийлар ишончилигини аниқловчи олимлар томонидан ҳадис ва унинг таркибида шаклланган Қуръон шарҳига оид ривоятларни тўқиб чиқарганлари қайд этилган. Шу билан бирга айтиш лозимки, умуман саҳобийларга нисбат берилган ривоятлар илмий жиҳатдан ўз қадрига эга, улар орасида тафаккур ва ижтиҳод натижасида юзага келган шарҳлар бор. Дастлабки давр хусусиятларидан яна бири бу – аҳли китобларнинг исломга киришлари натижасида тафсир илмига бегона нарсаларнинг аста-секин кириб қолишидир. Тобиийларнинг шарият ҳукмларига алоқадор бўлмаган ҳолларда текширув ва танқидсиз нақлларни келтиришлари натижасида яҳудий ва насроний қиссалари тафсирда кенг истифода этила бошланган⁴. Аҳли китоблардан исломни қабул қилган ва энг кўп ривоят қилган кишилар: Абдуллоҳ ибн Салом, Каъбул-Аҳбор, Ваҳб ибн Мунаббаҳ ва бошқалар.

Хулоса қилиб айтганда, тафсир илми авлоддан авлодга дастлабки даврда оғзаки, кейинчалик ёзма тарзда етказиб берилган. Тафсир илми шаклланиш жараёнида турли динлар, диний оқимларнинг таъсири доирасида янги мавзулар остида Қуръон оятларини шарҳлаш эҳтиёжи туғилиб борган. Шунингдек, умавийлар ва аббосийлар даврида ҳокимиятнинг динга доир сиёсати, фалсафий асарларнинг араб тилига таржима қилиниши ҳам тафсир илмига таъсир кўрсатиб, бунда Қуръони шарҳлашда турли рим-юнон фалсафий қарашларига муносабат ҳам қамраб олиншига сабаб бўлган. Шундай қилиб, агар ҳозирги кунимизгача етиб келган дастлабки тафсир асарларидаги ишончсиз ривоятлар чиқариб ташланса, у ҳолда оятлар шарҳига оид Пайғамбар ва саҳобийлардан келган нақлий шарҳлардан ижтиҳод ва раъйга асосланган шарҳлар кўпчилик қисмини ташкил қилиши маълум бўлади.

⁴ Заҳабий. Ат-Тафсир вал-муфассирун. 3 жилд. – Қоҳира: Мактаба ал-Ваҳба, 1995. – Б. 146-147.